

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ШЛЯХУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

В статті визначена сутність демократії, основні теоретико-методологічні підходи, позиція та роль країн Центрально-Східної Європи на шляху демократизації. Виділені два основних напрямки передумов демократизації: структурний та процедурний. Визначені типи структурних передумов демократизації. Увага акцентується на ролі окремих політичних акторів та течій в плинні демократичних процесів.

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин, в першу чергу, потрібно вирішити конкретну проблему: чому за рівних стартових можливостей одні країни вдало йдуть шляхом демократизації (недавні країни колишнього соціалістичного табору – Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), а в інших усі спроби остаточно успішно встановити демократію закінчуються невдало.

Розглядаючи теоретичні і методологічні підходи до проблеми визначення демократії, зрозуміло, що впродовж історії людство прагнуло до матеріального добробуту, такого устрою громадського життя, щоб бути вільним, відчувати справедливе ставлення до себе і жити в правовій державі. Цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, гнучкий до змін в організації суспільства, найстійкіший у розвитку сучасності. Мислителі всіх часів прагнули створити ідеальне суспільство, де б панували мир, щастя, соціальна справедливість, а люди були вільні і рівні у правах. Пошуки соціального механізму справедливого розподілу суспільних благ між людьми тривають і нині, а сама ця ідея ототожнюється з демократією.

Демократія, у звичному розумінні, – це влада народу, а в ширшому сенсі хрестоматійним стало знамените формулювання, яке надав демократії А. Лінкольн у «Геттисбергському зверненні» 1863 р [1], що «ця нація в державі дасть нове народження свободі і що правління, яке належить народу, здійснюється народом і служить народу, ніколи не зникне з лиця Землі». Тут виражено різні аспекти й ознаки демократії: вона виходить із самого народу, здійснюється народом і в інтересах народу. Значення демократії як влади для народу має перспективу, в якій вона розглядається як мета держави, якої може

досягти політичний і соціальний рух. Це визначення, де демократія ототожнюється з народовладдям – класичне, універсальне, воно може застосовуватися до будь – якого історичного типу демократії як носій загальнолюдських цінностей, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення його до процесу прийняття політичних рішень.

Е. Хейвуд, слідом за А. Лінкольном, вважав, що демократія пов'язує уряд з народом, але зв'язок може відбутися як влада народу, як влада тих, хто вийшов з народу, і як правління в інтересах народу. Але тут слід визначити: «що таке народ і наскільки широко повинна розосереджуватись політична влада?»; «чи варто людям правити самим, чи це завдання вони можуть передоручити політикам і політичним партіям, які претендують представляти суспільство?»; «які питання підлягають колективному вирішенню в демократичному процесі?» [2]. Реальні важелі влади і вплив на маси зосереджені в руках окремих осіб і інститутів, які репрезентують волю громадян. Але для демократії принципово важливо, щоб народ виступав як джерело влади, а органи держави формувалися через процедуру виборів громадянами, які мають рівні політичні права. Саме тому трактувань демократії у сучасній політичній науці нараховується кілька сотень і всі вони доволі широкі.

В політології увага акцентується на дослідженні демократії як форми правління, що визначається, виходячи з джерел влади уряду і цілей, яким він служить, та з процедур формування органів влади. Політична наука пройшла у своєму аналізі демократії три стадії і збергла три підходи до пояснення суті цього феномену: традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність; біхевіористський (поведінковий) підхід; функціоналістський підхід, який поєднує елементи перших двох підходів і наголошує саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм, враховуючи поведінку політичних акторів – громадян і політичних груп [3].

С. Хантінгтон пише, що «при визначенні демократії за джерелом влади чи цілями уряду виникають двозначність і неточність, які створюють серйозні проблеми» [4].

Дослідники часто дотримуються процедурного визначення демократії, що цілком вписується в демократично-політичну практику. Це певна процедура і результат діяльності, які утворюють складну і впорядковану систему переговорів у владі, у суспільстві і між владою і суспільством щодо цілей суспільного розвитку, засобів їх досягнення та розподілу ресурсів.

Саме поєднання загальних культурних цінностей та суто соціальних конфліктів і уможливило демократію. Для більшості громадян їх схильність до демократії ґрунтується на переконанні, що це єдиний політичний режим, здатний забезпечити надійне поєднання захисту індивідуальних інтересів і турботи про загальний інтерес. Культурна сфера, в межах якої може діяти демократія, визначається поєднанням універсального принципу раціональності і заклику до особистісної самобутності, яка сама має подвійний аспект: право обирати власне життя та повагу до витоків і спадщини, виходячи з яких кожен індивід може вільно творити свою конкретну особистість і протистояти зовнішньому пануванню. У цьому полягає важливість поваги до прав меншин у всіх сучасних дискусіях про демократію.

Досліджуючи демократію, Г. Ділігенський визначає інститути, які дозволяють громадянам певною мірою впливати на владу і політику, вважаючи демократичним те суспільство, яке по-перше надає людям «певний ступінь свободи самовизначення особистості – вибору форми діяльності, місця життя і праці, переконань, джерел інформації тощо, а по-друге, захисту від авторитарної сваволі тих, хто має владу, життя людей у межах і під захистом закону» [5].

Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення її властивостей, процедур, середовища реалізації, цінностей, які вона продукує. Так, А. Мадатов вказує на такі підходи до дослідження демократії: політико – інституціональний (для аналізу політичного режиму); процесуально-процедурний (для характеристики життєдіяльності будь-якої спільноти на загальнодержавному і локальному рівнях, зокрема політичних партій); культурологічний, який поєднує демократію з певною культурою суспільства, основаною на принципах автономії індивіда, терпимості і громадянській відповідальності; аксіологічний, що вказує на певну політичну і соціальну цінність, нерозривно пов'язану з принципом свободи, правами людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [6].

Водночас Б. Гутгенбергер виокремлює лише два основних типи концептуальних підходів у теорії демократії: нормативний і емпірично-описовий (дескриптивний) [7]. У межах нормативного підходу він аналізує й обґрунтовує питання про те, що таке демократія в ідеальному вигляді і в чому вона перевершує інші форми управління суспільством. Емпірично-описовий підхід акцентує увагу на реальній демократії та її практичних діях. Однак така диференціація дає лише наближену орієнтацію, адже нормативні принципи і їх обґрунтування апелюють до досвіду, політичної практики, а емпіричні принципи і теоретичні побудови ніколи не обмежуються політичними реаліями,

які інтерпретуються і класифікуються за певними аспектами. У межах моделей виникають різні напрями досліджень, сфокусовані на визначених ними завданнях, з акцентом на певних елементах проблеми.

Аксіологічний підхід сприймає загальнолюдські цінності, обов'язкові для демократичного устрою суспільства – йдеться про свободу, рівність, соціальну справедливість, право обирати і бути обраним до органів влади, недоторканність приватної власності, безпеку і невтручання в особисте життя. Для демократії принципово важливим є не використання громадянами певних цінностей, а сам факт надання їм можливості такого використання. Зазвичай не всі люди користуються політичною свободою, що спонукає деяких вчених ставити під сумнів проголошення свободи як найважливішої загальнолюдської і демократичної цінності, адже, на їхню думку, в сучасному світі більшість людей, не роздумуючи, поміняли б політичну свободу (віртуальну декларацію) на стабільний, безпечний, гідний добробут.

Історичний і державний досвід переконливо свідчить, що демократія тісно пов'язана зі свободою, здатністю протистояти гнобленню, бюрократії, з масовим споживанням і вільними ЗМІ. Отже, більшість держав сприймають демократію, що ґрунтується на особистих, а не на загальних цінностях. Тож, варті осуду і відсутність особистого вибору в авторитарних країнах, і зведення масових споживачів до статусу об'єктів, місце яких у соціальній системі визначається лише їх купівельною спроможністю. Ототожнення демократії як рівності і соціальної справедливості теж трактується двоюко. Загальну рівність розглядають і як надання всім рівних шансів для досягнення життєвих цілей, і як рівне користування благами, створеними у суспільстві. Тут демократія – більш формальне, юридичне встановлення принципу, який практично ніколи не реалізується.

Зміст демократії – у прагненні до максимальної його реалізації і створенні можливості для руху суспільства до втілення цього принципу.

Рационально – утилітарний підхід полягає в трактуванні демократії як найбільш раціональної форми суспільно – державного устрою. Він розглядає демократію як найефективнішу форму правління з погляду врахування і гармонічного поєднання інтересів усіх верств населення та соціальних груп. Як найбільш динамічна форма реакції на соціальні процеси, демократія дає змогу знайти оптимальне вирішення проблем, що постійно виникають. Демократію проголошують відкритим суспільством, де здійснюється ефективний механізм пошуку, селекції та добору політичних рішень при реалізації ініціатив окремих гро-

мадян, соціальних спільнот, громадських об'єднань. Вона органічно поєднується з ринковою економікою і дає можливість судити про відкритість суспільства для будь – яких ідей і варіантів вирішення завдань соціального розвитку, обраного народом.

Рационально – утилітарне обґрунтування демократії міститься в системних теоріях Н. Лумана, К. Дойча, які вважають демократію найбільш раціональною формою державного управління не з погляду гуманістичних цінностей, а як найпридатніший спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження та розвитку найкращих соціальних умов для громадян [8].

Б. Баді, досліджуючи демократію крізь призму культурологічного підходу, вважає, що постулювання універсального тріумфу демократії має на меті приписування абсолютної цінності культурі, «яка породжує демократію», що дає їй перевагу над іншими культурами [9]. Більшість порівняльних досліджень вказують на близькість демократії і культури західного християнства – йдеться про опору на дію, концепцію легітимності, розвиток індивідуальності, делегування, плюралізм. Але ці риси Заходу і властиві йому авторитарні та диктаторські режими не свідчать, що культура чи релігія несуть у собі первинні зерна демократії.

Поєднуючи підходи до визначення демократії, Х. Лінц вказує, що демократія є законним правом «формулювати й обстоювати політичні альтернативи, якими супроводить право на свободу об'єднань, свободу слова та інші головні політичні права особистості; вільне і ненасильницьке змагання лідерів з періодичною оцінкою їх претензій на управління суспільством; включення в демократичний процес всіх ефективних політичних інститутів; забезпечення умов політичної активності для всіх членів політичного співтовариства незалежно від їх політичних переваг. Демократія не вимагає обов'язкової зміни правлячих партій, але можливість такої зміни повинна існувати, адже сам факт цих змін є основним свідченням демократичного характеру режиму» [10].

Близькі думки щодо процесів демократизації кінця ХХ ст. висловлює і

Н. Генон, вбачаючи у них «всебічну адаптацію до якісно нових місцевих і міжнародних умов, спробу підвищити загальний рівень соціальної раціональності для того, щоб досягти всебічної (максимальної) соціальної раціоналізації». Він вважає, що процес демократизації включає етапи, які становлять перехід від пізнання до практики. Водночас кожен практичний крок уперед повинен бути відображений у теоретичних висновках, у неупередженому теоретичному аналізі, що стимулюватиме подальші програми практичних змін [11].

Безпосередній вплив на політичну сферу сучасного світу мають процеси глобалізації, які стосуються всіх аспектів життя. Вплив глобалізації – системний, взаємопов'язаний, він опосередковується процесами, що відбуваються у світі. За багатьма параметрами рушій процесу – економіка, за якою приховано безліч рішень, прийнятих політичною владою з метою забезпечити вільний ринок, усунути наявні перешкоди. Тож, повсякденні прояви глобалізації є продуктом прийнятих політичних рішень на рівні урядів і законодавчих органів різних держав.

Ф. Шміттер вважає, що це свідчить про безумовний вплив демократії на виклики глобалізації і вказує на появу глобальної чи космополітичної демократії. «Якщо масштаби всього на світі невідлабно і безповоротно зростають, якщо всі виміри колективного існування – виробництво, відтворення, комунікації, тотожність і влада – самі собою рухаються у бік планетарного злиття, чому б нам не підняти на той же рівень (звичайно, поступово) і демократичні інститути? – запитує він. – Спроби протистояти цій динаміці на національному чи... регіональному рівні приречені на поразку, так що той, хто першим прийме цю динаміку і заздалегідь підготується до неї, встановивши в себе відповідні глобальні норми й інститути, очолить наступаюче тисячоліття» [12].

Глобалізаційні процеси рішуче впливають на політичне життя, відображаючи реальні чи створюючи нові чинники економічної, соціальної, культурної та інших сфер. Повсякденні прояви глобалізації ніби природні і неминучі, і часто забувається, що вони є результатом політичної діяльності урядів – і демократичних, і авторитарних. Ступінь демократичності глобалізації залежить від можливості громадян впливати на ті процеси, які пов'язані з її проявом. Створення певних політичних інститутів і механізмів взаємодії між ними і громадянами – основа для функціонування глобальної демократії.

Два різних підходи до демократії досліджує Р. Дарендорф. Одне з них «конституційне, де мова йде про устрій, який дає можливість зміщувати уряд без революції шляхом виборів, у парламенті тощо. Інше значення демократії – фундаментальне. Демократія повинна бути справжньою, управління повинне бути передане народу, рівність повинна тати реальною» [13]. Але сам він визнає, що фундаментальна демократія – помилка і зазвичай доволі витратна.

Й. Шумпетер і С. Хантінгтон процедурно визначають демократію: «Політична система будь-якої держави в ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені вищою владою приймати колективні рішення, відбираються шляхом чесних, неупереджених, періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голо-

си виборців, а голосувати має право практично все доросле населення». Також він вказує на низку таких важливих моментів: по-перше, визначення на основі критерію виборів є мінімальним; по-друге, при демократичному правлінні виборні особи, які приймають рішення, не мають тотальної влади, оскільки поділяють владу з іншими. Але, якщо такі демократично обрані керівники, які приймають рішення, є просто фасадом, за яким значно більшу владу має не обрана демократично група, то така політична система – не демократична; по-третє, створені демократичні системи можуть бути не тривалими в часі через низьку життєздатність, пов'язану з відсутністю стабільності, що є її ключовою характеристикою; по-четверте, демократію доцільніше розглядати як дихотомічну величину, визнаючи при цьому можливість існування якихось проміжних варіантів, які можуть бути названі напівдемократіями; по-п'яте, при недемократичних режимах відсутнє виборче змагання і широка участь у голосуванні [14].

Інакше інтерпретує процес демократизації Дж. Кін: «Демократія з'являється як важкий процес і розширюється, – пише він, – у поділі підзвітної влади між численними публічними сферами, існуючими всередині інституціонально різних галузей громадянського суспільства і держави, і у сфері їх взаємодії» [15]. Він розглядає демократію як особливий тип політичної системи, в якій інститути громадянського суспільства і держави мають тенденцію функціонувати як два необхідних елементи, як окремі і водночас взаємозалежні внутрішні чинники в системі, де влада, незалежно від того, як вона здійснюється, завжди може стати предметом публічного обговорення, компромісу й угоди. Вчений вважає, що не слід нав'язувати світогляд шляхом примусу, а слід встановлювати демократію як інституціонально – закріплене зобов'язання ставити під сумнів наслідування певних утопічних ідеалів і обстоювати плюралізм, підзвітність суспільству, створюючи бар'єри на шляху небезпечної концентрації влади.

Таким чином розглянув основні теоретико-методологічні підходи до аналізу політики країн центрально-східної Європи на шляху демократизації варто відзначити, що дана проблема активно розробляється в зарубіжній і вітчизняній політичній науці. Інтерес учених зрозумілий, якщо врахувати важливість демократизації для становлення нових політичних режимів у постсоціалістичних країнах для повноцінної діяльності політичних систем і громадянського суспільства.

Бібліографічний список

1. Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США / Р. Ф. Иванов. – М., 1964. – С. 46.
2. Хэйвуд Э. Политология / пер. с англ. – М. : Юнити, 2005. – С. 81.

3. Федорчак Т. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення демократії. / Федорчак Т. // Освіта регіону. – 2009. – № 1. – С. 12.
4. Хантінгтон С. Теоретико-методологічні підходи визначення демократії [Електронний ресурс] / С. Хантінгтон. – Режим доступу : <http://www.social-science.com.ua>
5. Дилигенський Г. Соціально-політична психологія / Г. Дилигенський. – К. : Генеза, 2007. – 400. – С. 4.
6. Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. – М. : АЛКИГАММА, 2004. – С. 48-50.
7. Гуттенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуттенбергер // Полис (Политические исследования). – 1991. – № 4. – С. 21.
8. Сучасні моделі демократичного правління: протективна демократія; демократія, що розвивається; теорія відмирання держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-7557.html>
9. Бади Б. Демократия и религия: логика культуры и логика действия / Б. Бади // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 2.
10. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация / Х. Линц // Полис. – 1997. – № 5. – С. 156.
11. Генов Н. Переход к демократии в Восточной Европе: тенденции и парадоксы социальной рационализации / Н. Генов // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 19.
12. Шмиттер Ф. Будущее демократии: можно ли рассматривать его через призму масштаба? / Ф. Шмиттер. – К. : Изд-во Логос, 2004. – № 2. – С. 24
13. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2002. – С. 58.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 16-17.
15. Кін Д. Демократія і громадянське суспільство / Джон Кін. – М. : Прогрес, 2001. – С. 301.

В статье определена сущность демократии, основные теоретико-методологические подходы, позиция и роль стран Центрально-Восточной Европы на пути демократизации. Выделены два основных направления предпосылок демократизации: структурное и процедурное. Определены типы структурных предпосылок. Внимание акцентируется на роли отдельных политических акторов и течений в ходе демократических процессов.

In article was aspired the definition of democracy, main theoretical and methodic approaches, structure and possibility of successful realisation of the so-

ciety democratization basic prerequisites of countries in the Central-East Europe. The consequence defines two main approaches the prerequisites of democratization: structural and procedural. Types of structural prerequisites of democratization were defined. The important role of separate political players is emphasized in the article in process or regress of democratic processes.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2013